

הרב יהודה זולדן, צדקות יהודה וישראל, שבי דרום תשע"ח, עמ' 91-107

ג

הון ושלטון - שוחד, וטובת הנאה למנהיג ציבור

מבוא

א. איסור שוחד ומתן מתנות

1. לדיינים

2. למנהיגים שלטוניים

ב. מתן שנראה כשוחד

ג. קשרי ידידות ומתנות שגרתיות

ד. שוויין הכספי של המתנות

ה. מנהיגות שלטונית מושחתת

סיכום

מבוא

מעורבותם הכלכלית של אילי הון ואנשי עסקים, חיונית ביותר למשק ולכלכלה, והיא יכולה להביא לשגשוג ולפיתוח של המדינה. בתחומים שונים: יזמות והשקעה במפעלים חדשים, מחקר ופיתוח של ענפים לא מוכרים במשק, יצירת מקומות עבודה, קשרים בינלאומיים, ועוד.

במדינת ישראל, מספר מצומצם של בעלי ממון ואנשי עסקים פרטיים, בעלי חברות ותאגידים, מחזיקים ושולטים בחלק ניכר מהמשק הישראלי, וחלקם מתרגמים ומשדרגים את הונם לכוח פוליטי, באמצעות קשרים מפותלים ומורכבים עם נבחרי ציבור, מימון בחירתם לכנסת, ארגון כנסים ואירועים מתוקשרים לטובתם, תמיכה בחברות ובגופים הקרובים ללבם ולהשקפת עולמם, ועוד. מדובר על השקעות כספיות של אלפי דולרים ולעתים אף מיליוני דולרים. השפעתם גדולה, מאחר שהם שולטים גם על חברות ענק - בנקים, ערוצי תקשורת, עיתונות, חברות דלק, ועוד, וכך הם מרחיבים את השפעתם ומטביעים את חותמם כמעט בכל תחום. אם מפלגה נקלעת לקשיים כספיים, היא תלויה באשראי ובתנאים הטובים שיינתן הבנק הנשלט ע"י אנשי ההון, ומה שייכתב בעיתון וייאמר בתקשורת, נתון בידיהם. על מי הם יחפו וישמרו כמו "אתרוג", ואת מי יכפישו, ועל מי יעלילו, וירדו לחייו או לחיי בני משפחתו. מעורבותם העמוקה קובעת בעצם את סדר היום של המדינה, כמעט בכל תחום. כבר כמה שנים שחלק מההכרעות האמיתיות לא נקבעות בכנסת אלא בכנסים נוצצים ומתוקשרים היטב, או בעסקאות סודיות מפולפלות ומורכבות.

בתמורה פוליטיקאים ונבחרי ציבור מיטיבים עמם בדרכים שונות ומגוונות כגון: יזמות, חקיקת חוקים, העדפה, שתוצאתן רווחים נוספים וצבירת הון וכוח, כך נוצר קשר של תלות בין שני הצדדים. אין אנו טוענים שכל המנהיגות השלטונית נגועה בכך, אך לצערנו יותר מדי ראשי ממשלה, שרים, מנכ"לים ופקידים נחשדו בעברות של שוחד, הפרת אמונים, ועוד. עיון קצר בעיתונות הכלכלית מלמד על קשרי ידידות ואינטרסים מסועפים ומורכבים של חלק מאנשי שלטון עם אילי הון, אוליגרכים, אנשי עסקים וכד', כשהכול רוצים להרוויח כלכלית ומעמדית מהקשרים הללו. קשרים אלה מכונים כיום: קשרי הון ושלטון.

יש אף הרואים את העניין בחומרה גדולה יותר, וטוענים שאין בעצם במדינת ישראל קשרי הון ושלטון. ההון הוא השלטון. לא רק המדיניות הכלכלית תלויה באותם אילי הון ואנשי העסקים, השפעותיהם ניכרות גם בקביעת מדיניות החוץ והביטחון, רווחה וחברה, ובעצם כמעט בכל תחום. קשרים אלו, מביאים לידי השחתת המידות ואורחות החיים הציבוריים, ולאובדן של ערכים

– לאומיים, חברתיים, ציוניים, ויהודיים. דברי רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא שאמר: "וכל העמלים עם הציבור יהיו עמלים עמהם לשם שמים" (משנה אבות ב, ב), לא מתקיימים כאן כלל, מאחר ששיקול דעתם של מנהיגים הוא ע"פ טובתם האישית, האינטרסים הקרובים ללבם ולכיסם, ולא לשם שמים, לטובת המדינה, החברה ואזרחיה.

חוק שירות הציבור (חוק המתנות) התש"ם - 1979, קובע שלעובד ציבור אסור לקבל מתנה שניתנה לו בשל היותו עובד ציבור, להוציא חריגים כגון מתנות חסרות ערך או מתנות סבירות שניתנות לפי הנהוג בנסיבות העניין. חוק זה איננו מתייחס דווקא לחברי כנסת, אלא לכל עובד ציבור.

בשנת תשס"ג הקים יו"ר הכנסת דאז מר ראובן ריבלין, ועדה ציבורית המורכבת מח"כים בעבר ובהווה, שופטים ומשפטנים שהכינו במשך ארבע וחצי שנים, קובץ כללי אתיקה לחברי הכנסת ובו התייחסות לתחומים רבים הקשורים לעבודת נבחר הציבור: התנהגות הולמת, עיסוק נוסף, ניגוד עניינים, מתנות, שתדלנים, בקרה על נסיעות לחו"ל, איסוף תרומות למימון הוצאות רפואיות ומשפטיות, ועוד. גם הוועדה הציבורית ציינה שהקושי הוא ביישום הכללים, בהטמעתם, ובאכיפתם.

הוועדה הציבורית כתבה המלצות מפורטות, והדגימה היכן עובר הגבול בין מתנה מועטת ומקובלת לבין מתנה אסורה. להלן דוגמאות למתנות אסורות: תלושי קנייה ומתנות לחגים; הזמנות כרטיסי מנוי או כרטיסים לאירועים או למתקנים שהכניסה אליהם היא בתשלום, כגון מתקני ספורט ובילוי, מסעדות, בתי מלון, הצגות וקונצרטים; הנחות בקשר לרכישת מצרך או קבלת שירות מעבר להנחה המקובלת לגבי כלל הציבור, או שדרוג מצרך או שירות מעבר לרמה שלגביה ניתן תשלום, השתלמות על חשבון גופים עסקיים וגופים אחרים שאינם הכנסת, שלא באישור ועדת האתיקה. הוועדה סבורה כי קבלת אפשרות של שימוש במשרד, או קבלת שירותי משרד, על חשבון גוף חיצוני לכנסת, אף היא בגדר מתנה; מתנה לבן משפחה או קרוב מאוד (למשל: עוזר פרלמנטרי).

דוגמאות למתנה סבירה ומותרת: מתנה שניתנה על ידי חברי הכנסת או עובדים בכנסת; סיוע מקצועי שניתן לחבר הכנסת בקשר למילוי תפקידו בכנסת; השתתפות באירוע רשמי, או אירוע למטרה ציבורית או אירוע שחבר הכנסת משתתף בו כמרצה או מתדיין, גם כאשר ההשתתפות באירוע כרוכה בתשלום; מתנה מקובלת לרגל אירוע משפחתי, כגון מסיבת חתונה או מסיבת יום הולדת; מתנה בעלת ערך סמלי; מתנה הניתנת לשם פרסומת, כגון לוח שנה או עט פשוט; תרומות לצורך בחירות מוקדמות שחבר הכנסת משתתף בהן כמועמד, כפי שהוסדר בחוק המפלגות, התשנ"ה - 1995.

מה עמדת ההלכה בסוגיות אילו?

א. איסור שוחד ומתן מתנות

1. לדיינים

מאמרנו עוסק בשוחד שניתן למנהיגים. אמנם איסור השוחד נזכר בתורה בהקשר של דין, אך הפוסקים האחרונים כתבו במפורש שהעקרונות של איסור שוחד חלים גם על מנהיגי שלטון וציבור. על כן נצביע על עיקרי הדברים האמורים אצל דיינים ונלמד משם על שוחד למנהיגים.

בתורה ובנביאים אזהרות רבות על איסור נטילת שוחד ע"י דיינים.¹ שוחד הוא תשלום או טובת הנאה ברורה לדיין, שעומד לקבל הכרעה בסכסוך בין נידונים, גם אם הכרעתו נכונה (כתובות קה ע"א). "מאד מאד צריך הדיין ליזהר שלא ליקח שוחד" (טור ושולחן ערוך חושן משפט סי' ט). שוחד מעוות את הדין והיושר, ומשחית את החברה.

"כיון שנותן הדיין לבו על השוחד, נעשה עור בדין, ואינו יכול לדין אותו באמת" (תנחומא פר' שופטים, ח).

"רבי יוסי בן אלישע אומר: אם ראית דור שצרות רבות באות עליו - צא ובדוק בדייני ישראל. שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דייני ישראל, שנאמר: "שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל המתעבים משפט ואת כל הישרה יעקשו בנה ציון בדמים וירושלים בעולה ראשיה בשחד ישפטו וכהנייה במחיר יורו ונביאיה בכסף יקסמו ועל ה' ישענו לאמר הלוא ה' בקרבנו לא תבוא עלינו רעה" (מיכה ג, ט-יא). רשעים הן, אלא שתלו בטחונם במי שאמר והיה העולם. לפיכך מביא הקדוש ברוך הוא עליהן שלש פורעניות כנגד שלש עבירות שבידם. שנאמר "לכן בגללכם ציון שדה תחרש וירושלים עיין תהיה והר הבית לבמות יער" (מיכה ג, יב). ואין הקדוש ברוך הוא משרה שכנתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל" (שבת קלט ע"א).

נותן השוחד אף הוא עובר עברה: "וכשם שהלוקח עובר בלא תעשה כך הנותן, שנאמר: 'ולפני עור לא תתן מכשול' (ויקרא יט, יד)" (רמב"ם הל' סנהדרין כג, ב).²

להבדיל מחוק שירות הציבור (חוק המתנות) התש"ם - 1979, ומהמלצות הוועדה להכנת כללי אתיקה לנבחרי ציבור, סכום השוחד או ערכה של טובת ההנאה לא נמדדים על פי השווי הכספי, אם כי צריך להיות ברור שהמתן ניתן לשם מטרות שוחד:

אמר רבי אבהו: בא וראה כמה סמויות עיניהן של מקבלי שוחד, אדם חש בעיניו נותן ממון לרופא, ספק מתרפא ספק אינו מתרפא, והן נוטלין שוה פרוטה ומסמין עיניהן, שנאמר: 'כי השוחד יעור פקחים' (שמות כג, ח)" (כתובות קה ע"א).

ובמקום אחר:

"אמר רבי אבהו: כל הנוטל שוחד שוה פרוטה מחברו נקרא רשע שנאמר: 'שוחד מחיק

רשע יקח להטות ארחות משפט' (משלי יז, כג)" (תנחומא [ורשא] פר' שופטים סי' ח).³

לא רק מתן מתנה חומרית אסור לתת לדיין, אלא גם הנאה של מה בכך, אם מטרתה להטות משפט. חז"ל כינו זאת שוחד דברים: "ושוחד לא תקח" - אינו צריך לומר שוחד ממון, אלא אפילו שוחד דברים נמי אסור" (כתובות קה ע"ב). בגמ' שם מסופר על חכמים שפסלו את עצמם מלדון בשל תחושה שאחד מבעלי הדין עשה משהו לטובתם, אפילו דבר פעוט ביותר, כדי להטות משפט.⁴ הרמב"ם בהל' סנהדרין כג, ג סיכם חלק מהמסופר שם:

¹ שמות כג, ח; דברים טז, יט; דברים כז, כה; שמואל א ח, ג; ישעיהו ה, כג; מיכה ג, יא; עמוס ב, ו; תהלים טו, ה; תהלים כו, י; משלי יז, כג; משלי כא, יד, ועוד. הימנעות מלקיחת שוחד מצוינת כהידמות למידות הקב"ה - דברים י, יז, ורמב"ן שם; נדה ע, ב. החזון איש, אמונה ובטחון, פרק ג, ל, כתב: "השוחד הוא מן הגנויות במוחלט שהתורה תעבתו... והנה אין אזהרת השוחד מכלל המשפטים אלא מכלל החוקים, שהרי לא אסרה תורה הוראה לעצמו ואדם רואה טיפה לעצמו, אף אם הוא דל וכל חייו תלויים בו, והוא מורה בחמץ שעבר עליו הפסח אף ברכוש גדול".

² כך פסקו גם בטור ובשולחן ערוך חושן משפט סי' ט, א. הרמב"ם בהל' תשובה ד, ג כתב שהלוקח שוחד מחטיא גם את הנותן.

³ במנחת חינוך מצוה פג, ב כתב שגם בפחות משווה פרוטה עובר על הלאו, אך יש להשיב רק משווה פרוטה. וראה שם באות א שדן מה המקור לכך שצריך להחזיר.

⁴ התומים סי' לד, יח, פסק שכל עזרה שמוותר להגיש למודר הנאה, כהשבת אבדה, מותר להגיש לדיין, ואין זה בגדר שוחד. אולם בשו"ת חלקת יעקב, חושן משפט סי' א דן על בעל דין שהשיב אבדה למי שעתיד לישב בדינו אם מותר

ולא שחד ממון בלבד אלא אפילו שחד דברים. ומעשה בדיין אחד שהיה עולה בדוגית קטנה לעבור בנהר ופשט אחד ידו וסייעו בעלייתו והיה לו דין, ואמר לו הדיין הריני פסול לך לדין. ומעשה באחד שהעביר אברה נוצה של עוף מעל רדיד הדיין, ואחר כסה רוק מלפני הדיין, ואמר לו הריני פסול לך לדין. ומעשה באחד שהביא מתנה, אחת ממתנות כהונה לדיין כהן, ואמר לו פסול אני לך לדין. ומעשה באריס אחד של דיין שהיה מביא לו תאנים מתוך שדהו מערב שבת לערב שבת. פעם אחת הקדים והביא בחמישי בשבת מפני שהיה לו דין ואמר לו הדיין הריני פסול לך לדין. אף על פי שהתאנים משל דיין, הואיל והביאן שלא בזמנם נפסל לו לדין.

הרמב"ם הדגיש את זהירותם של חכמים שנמנעו מלדון, שמא פסיקתם תושפע מטובה ולו קטנה ביותר שהעניק אחד מהצדדים. גם הושטת יד, מתן סלסלת פירות לבעלים לפני הזמן, נחשבים שוחד, ועל אחת כמה וכמה, כסף שהוא שוחד ממשי.⁵

אי אפשר לקיים מערכת משפט צודקת כשבעלי ההון מרעיפים טובות הנאה ומתנות על דיינים: "משרבו בעלי הנאה - בא חרון אף לעולם ובטל כבוד תורה" (תוספתא סוטה יד, ג), ובנוסח שבבבלי: "משרבו בעלי הנאה - נתעותו הדיין, ונתקלקלו המעשים, ואין נוח בעולם" (סוטה מז ע"ב). רש"י: "נתעותו הדיין - דמתוך שהם בעלי הנאה אין מטריחין עצמן לעיין בדין ובאיסור והיתר להורות לציבור ומתוך כך נתקלקלו מעשיהם וכיון שכן אין להקב"ה נחת רוח בעולמו ואין עולמו נוח לו". ועוד: "משרבו מטילי מלאי על בעלי בתים - רבה השוחד והטיית משפט, ופסקה טובה". (תוספתא סוטה יד, ה-ו; שבת נו ע"א; סוטה מז ע"ב). רש"י (סוטה שם): "הדיינים מטילין מלאי פרקמטיא שלהם על בעלי בתים היודעים בטיב סחורה, שישתכרו הדיינים על ידו", וממשיך המאירי (סוטה שם): "שמתוך שמסייעים להם להרוויח, נעזרים בהם ואינם מתייראים מעשיית דברים ואין מהוגנים". זהו אחד הפירושים לחטאם של בני שמואל: "מלאי היו מטילים על בעלי בתים". לא כך נהג אביהם - שמואל הנביא, עליו נאמר שלא היה נהנה ומשתמש כלל ברכושם של אחרים, וגם מה שהיה זקוק לצרכיו לשם הנהגת הציבור היה נוטל מכספו האישי - "שכל מקום שהיה הולך שם, היה נושא כל כלי תשמישי בית עמו, ואוהל חנייתו, שלא ליהנות מן אחרים" (רש"י, ברכות י ע"ב). "ושוחד על נקי לא לקח" (תהילים טו, ה). זה שמואל, שנאמר: 'הנני ענו בי את שור מי לקחתי' (שמואל א יב, ג) (מדרש תהלים [בובר] מזמור טו).

אמנם, מותר לתלמיד חכם לנהל קשרים כלכליים עם אחרים על מנת שהוא יתפרנס מכך, ואדרבה חז"ל משבחים את מי שמסייע בדרך זו לתלמיד חכם: "כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא... לעושה פרקמטיא לתלמיד חכם, ולמנהג תלמיד חכם מנכסיו" (ברכות לד ע"ב), "זוכה ויושב בישיבה של מעלה" (פסחים נג ע"ב), "מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה" (כתובות קיא ע"ב),

לו להיות דיין, ותשובתו שעל הדיין לפסול עצמו מעיקר הדין ולא רק ממידת חסידות, כי בהשבת אבדה יש קירוב דעת גדולה. לטענתו, דברי התומים נכונים לאחר הכרעת הדין בלבד. ראה עוד: שו"ת שואל ונשאל, חלק ב, ח"מ סי' לה.

⁵ לסיכום סוגיית איסור מתן שוחד לדיין, ראה: הלכה פסוקה - הלכות דיינים, עמ' קעב-קפד; יעקב בזק, "טוהר השיפוט במשפט העברי - עיונים בסוגיית השוחד", ספר יובל לכבוד הר"ד סולוביצ'יק, עמ' תשיז-תשל"א; הנ"ל, בתוככי ירושלים (תשנ"ג), עמ' 178-164. ראה גם: פרופ' רון קליינמן, "מאולמו של הדיין לעולמו של עובד הציבור: שלושה דגמים לפתרון מצבים של ניגוד עניינים", בתוך: עיונים במשפט עברי ובהלכה: דיין ודיון (עורכים: יעקב חבה ועמיחי רדזינר), הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ז, עמ' 159-187. במאמרו הוא דן בניגוד אינטרסים של דיין, בעיקר כשהוא דן את מקרוביו, בני משפחתו, בני עירו וכד'. הוא תיאר שלוש אפשרויות העומדות לפני הדיין. להסתלק מהדין, להיסמך על חקיקה המאפשרת לדון, או להיסמך על אישור מיוחד של גוף שיפוטי או מנהלי; ראה עוד: הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "שוחד של דיינים ועובדי ציבור", שערי צדק, טז (תשע"ו), עמ' 95-110; הרב ישראל רוזן, "דיין גיור שקבל תשלום בגין התהליך", שערי צדק, טז (תשע"ו), עמ' 111-119.

וכשעשירים לא סייעו כלכלית לתלמידי חכמים, נאמרו עליהם דברים חמורים (ביצה לב ע"ב). אך במקורות אלו מדובר על תלמיד חכם עני שלגביו פוסק הטור (י"ד סי' רנג), שיש עדיפות לסחור עמו ולקנות ממנו. מדובר על דרך לסייע לתלמיד חכם לקיים את עצמו בצורה בסיסית, ולא על שיתוף פעולה עסקי על מנת לעשות רווחים, ושלא על מנת להטות משפט. "מתעסק בממון תלמידי חכמים כדי להגיע לידם שכר והם פנויים לעסוק בתורה" (רש"י כתובות קיא ע"ב).⁶

2. למנהיגים שלטוניים

כאמור, האיסור בתורה ליטול שוחד מדבר על דיינים, אך גם למנהיגים שלטוניים ובכללם גם אנשי ציבור, מנהלים, פקידים וכל מי שבכוחו לקבוע ולהחליט, אסור ליטול שוחד על מנת להעדיף או לתגמל את הנותן.⁷ כך מופיע במדבר רבה (וילנא) פרשה יב, יז:

שש מצות שהמלך מצווה עליהם בכל יום אלו הן (דברים יז): לא ירבה לו נשים, רק לא ירבה לו סוסים, וכסף וזהב לא ירבה לו מאד, לא תטה משפט, ולא תכיר פנים, ולא תקח שוחד.

אפשר שאיסור השוחד אצל המלך נוגע למעמדו כשופט הדין בין בעלי דינים, ואפשר שהמדרש מרחיב את האיסור וכוונתו שאין לקבל שוחד כדי להכריע בין מתמודדים או מתעמתים (הטיה והעדפה במכרזים, טיפול מועדף, פרוטקציה, וכד').

הנביאים הוכיחו את השרים והמנהיגים שנטלו שוחד: "הנה נשיאי ישראל איש לזרעו היו בך למען שפך דם" (יחזקאל כב, ו) – "שהיו פושטין זרועותיהן תחת כנפיהם, ונוטלין את השוחד" (תנחומא פר' שופטים, ח). הרד"ק (יחזקאל שם) הסביר שנשיאי ישראל הם: "המלכים והשרים". הנביא מיכה הוכיח את מנהיגי העם: "שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל המתעבים משפט ואת כל הישרה יעקשו. בנה ציון בדמים וירושלם בעולה. ראשיה בשחד ישפטו, וכהניה במחיר יורו, ונביאיה בכסף יקסמו" (מיכה ג, ט-יא). הרד"ק הסביר: "הם יורו במחיר מי שיתן לו כסף יעשה לו הוראה כרצונו". המלכים והמנהיגים השלטוניים כמו גם הכהנים והנביאים היו מורים הוראות ופועלים למען נותני המתן בהתאם למה שהיו מקבלים. אין מדובר על פסיקת דין או הוראת הלכה, אלא מנהיגות שלטונית, והנביא הוכיחם שלא פעלו לפי טובת העם והמדינה אלא לפי המתן האישי שהם קיבלו. הנביא ישעיהו שלל בחריפות קשרים בין עברייני ממון לבין מנהיגים: "שריך סוררים וחברי גנבים כלו אהב שוחד ורודף שלמונים יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם" (ישעיהו א, כא-כג). "שריך - השרים שהיה להם לתקן המעוות הם סוררים

⁶ מהרמב"ם בהל' דעות ו, ב משמע שפרקמטיא עם ת"ח פירושה קשרים עסקיים עם ת"ח ולא כרש"י שפירש לסחור בשבילו. ראה: הרב משה פיינשטיין, ש"ת אגרות משה, או"ח ג סי' לו.

⁷ פלפולא חריפתא, מסכת סנהדרין פרק ג אות ש; ערוך השולחן, חושן משפט סי' ט, א; הרב זלמן נחמיה גולדברג, משפט ערוך, סי' לד ס"ק מח, עמ' 225, ועוד. ייתכן שהמקור לכך נמצא כבר בירושלמי פאה ח, ו, שבו השוו בין גבאי צדקה לדיינים, שכשם שדין הוא בשלושה דיינים, כך גם הצדקה נגבית בשלושה דיינים. במאמרים המצוינים להלן, נאספו ונידונו המקורות העוסקים בענין. ראה: הרב אברהם צבי שינפולד, "נתינת שוחד לעובד ציבור", תחומין, ה, עמ' 341-322, אם כי עיקר המאמר עוסק במתן שוחד לגוי; הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "טובת הנאה לעובד מאחר - לו או למעביד"? תחומין, יז, עמ' 297-298; הרב מיכאל בלייכר, "מתנות למנהלי חברות", קובץ חידושי תורה, ב (תשנ"ט), עמ' 49-45; הרב לוי גרוסברד, "דין שוחד בדיינים ובממונים", אורחות מתנה, מודיעין עילית תשס"ג, עמ' רצה-שיז; הרב שלמה זעפרני, "נתינת תמלוגים לעובד ציבור עבור הכרעותיו היא שוחד", אור תורה, תלב (תשס"ד), עמ' טי-גי; הרב מנחם מנדל שפרן, "שוחד לאנשי ציבור, לעובדים ולפקידים", הישר והטוב, ב (תשס"ו), עמ' כד-כו. לפיו, עובד בחברה שלוקח שוחד ומעדיף העדפה לא ראויה, מלבד איסור שוחד, עובר גם על איסור גזל, מאחר שהוא גוזל את מעבידו; הרב עדו רכניץ, "שוחד בחירות", מדינת הלכה דמוקרטית - עיון בסוגיות נבחרות, עפרה: מכון משפטי ארץ, תשס"ה, עמ' 45-29; הרב שלמה אישון, "טובת הנאה לפקיד ממשלתי", תחומין, כו (תשס"ו), עמ' 340-335; הנ"ל, כתר, ו (תשס"ח), עמ' 250-244; הרב מנשה מלכה, "איסור נתינת שוחד לגוף הבוחר דיינים ורבנים בישראל", שערי צדק, טז (תשע"ו), עמ' 92-85.

ומעוותים היושר, והם חברי גנבים. כי הגנבים חולקים עמהם לפיכך לא ייסרו אותם, ולא ימנעו מלגנוב" (רד"ק שם). השרים שהיו אמורים להילחם בעבריינות, היו עושים יד אחת עם העבריינים, מעלימים עין ממעשיהם השליליים והופכים את החיים החברתיים לבלתי נסבלים. לדברי הרב עובדיה ספורנו (דברים כז, טו), רשימת הארורים שבתוכחה בפרשת כי תבוא, ובכללם גם ארור לוקח שוחד (שם כה), מתאפיינת בחטאים שדווקא מנהיגים שלטוניים חוטאים בהם.⁸ לאיסור שוחד יש שלושה מרכיבים: הנותן, המקבל, והמתן עצמו:

1. כוונת הנותן להשפיע בצורה מכוונת ומתוכננת על מקבלי החלטות, על הטיית ההחלטה השיפוטית או המנהיגותית לטובתו האישית ולצרכיו, גם אם הם ראויים.
2. ידיעת המקבל שהמתן ניתן על מנת שהוא יטה את ההחלטה לטובת הנותן.
3. המתן עצמו: גם סכום פעוט ביותר - שווה פרוטה, ואף מעשה קטן לטובת המקבל, נחשב שוחד.

צירוף של שלושת המרכיבים הללו ביחד, מהווה עבירת שוחד. המקבל עובר על לאו- "לא תקח שוחד", והנותן על לאו אחר- "לפני עיוור לא תתן מכשול". קשרים אישיים בין אזרחים הגורמים לעיוותים בהנהגה, להשחתת המידות, ולהחלשת הכוח והערבות ההדדית, פסולים. לא ניתן לקיים מדינה וחברה לטווח ארוך כשהמערכות המנהיגות - המשפט והשלטון, מונעות ומושפעות מאינטרסים כלכליים וטובות הנאה.⁹

איסור שוחד חל על מערכת המשפט וכן על המסגרת השלטונית. הכרעות שיפוטיות או מנהיגותיות, המעדיפות אדם או גוף בשל מתן שוחד, משחיתות והורסות את החברה. גם נותני השוחד עוברים איסור ומעכירים את אופייה של החברה והמדינה, ואיסור שוחד איננו חל רק על בעלי הון ואנשים עשירים. גם לאדם עני אסור להציע ולתת שוחד לדיין או מנהיג. אף שאיסור שוחד חל על כל מי שמכריע ומקבל החלטות הנוגעות לאחרים, אין להשוות לגמרי דיין למנהיג. דיין עוסק בפתרון סכסוך בין אנשים או בין גופים שונים, והחשש הוא שמא מי מהמעורבים היטה את דעתו לטובת צד מסוים באמצעות תשלום או טובת הנאה אחרת. אם יש חשש כזה, על הדיין להסתלק מלדון במקרה זה, והדיון יהיה בפני הרכב אחר. גם מנהיג יכול לסייע לצד מסוים כשלו עצמו אין עניין בדבר מלבד טובת הנאה שהוא קיבל, אך מנהיגות, ובוודאי מנהיגות בכירה מעורבת בצורה הרבה יותר מסיבית, ובמצב זה אין אפשרות שבשל חשש לשוחד או הטיה, מישהו אחר יעסוק בדבר אם הוא לא ממונה או מופקד על כך, כדוגמת שר ומשרדו שאחראים על תחום מסוים. בשל כך, ממנהיגות שלטונית נדרש עוד יותר להקפיד שמעשיהם יהיו לשם שמים וללא כל פניה או עניין אישי, גם בשל העובדה שעליהם ועל ניסיונם ומעורבותם בעניין סומכים הכול. למנהיגים שלטוניים פנה רבן גמליאל הנשיא, בנו של רבי יהודה הנשיא, ואמר: "וכל העמלים עם הציבור יהיו עמלים עמהם לשם שמים" (משנה, אבות, ב, ב).

ב. מתן שנראה כשוחד

⁸ בסעיף 290 לחוק העונשין, התשל"ז-1977 נקבע כי: "עובד הציבור הלוקח שוחד בעד פעולה הקשורה בתפקידו, דינו - מאסר שבע שנים..." וסעיף 291 קובע שגם מתן שוחד הוא עבירה פלילית.

⁹ גם אם אדם שימש רק שליח ומתווך להעביר כסף או מתנה לדיין או למנהיג, והוא עצמו לא נתן מכספו ומרכושו דבר, אין זה משנה, ויש לבחון את הדברים ע"פ העקרונות שהוצגו כאן באותו האופן. כך פסקו: הר"ש וואזנר, שו"ת שבט הלוי, ד ס' קפד; אמרי אברהם סי' נב.

מי יפקח על הקשרים שבין בעלי ענין לבין דיין ומנהיג, האם מדובר על שוחד? בטור חושן משפט סימן ט, מביא תשובה מגאון:

תשובה לגאון: היכא דמפרסמא תביעותא דאיניש גבי חבריה ובעי לאזמוניה לדינא, וקדם תובע ושדר ליה מנחה. אי אית ליה לנתבע למיפסל לדינא בהאי מילתא או לא? מדת חסידות היא זו. דאי חזי ביה דינא דאיקרב דעתיה לגביה תובע, לממנע הוא מדעתו מן ההוא דינא עד שמתרחק, אבל מדינא לית ליה לנתבע למיפסליה.¹⁰

בבאר הגולה שם ציין כמקור לדברי הגאון שיש לדיין לפסול עצמו ממידת חסידות, את המסופר בגמ' כתובות קה ע"ב על האריס של ר' ישמעאל בר' יוסי שהיה רגיל להביא אליו פירות בכל שבוע בערב שבת. באותו שבוע היה לו דין אצל ר' ישמעאל בן יוסי, והוא הקדים להביא את הפירות. ר' ישמעאל בר' יוסי, פסל את עצמו מלדון, ובהמשך חשב מה היה טוען לטובת בשביל אותו אריס שבעצם הביא לו מרכוש, ועל כך אמר תיפח רוחם של מקבלי שוחד. על ר' ישמעאל בר' יוסי נאמר בגמ' במכות כד ע"א: "נוער כפיו מתמוך בשוחד" (ישעיהו לג, טו) - כגון ר' ישמעאל בר' יוסי".

הגר"א שם ס"ק ה כתב: "כתובות קה, ב וכפי' תוס' שם ובסנהדרין ח, א". כוונתו לתוס' בכתובות (שם ד"ה מי), וראשונים נוספים הכותבים שהמכנה המשותף לכל הסיפורים המובאים בגמ' הוא שהחכמים פסלו את עצמם מלדון ממידת חסידות בלבד ולא מעיקר הדין, "דאילו מדינא לא פסילי, שאם כן אין לך דיין לדון" (ריטב"א כתובות שם).¹¹ התוס' בסנהדרין ח ע"א (ד"ה פסילנא)¹² ציינו דווקא למסופר על ר' ישמעאל בר' יוסי שהרחיק עצמו אך לא מעיקר הדין, ואולי לדברי הגר"א ע"פ התוס' בסנהדרין, אין לפרש כך את המקרים האחרים בגמ' בכתובות, מאחר שבהם הדיינים יהיו פסולים מלדון מעיקר הדין. מהרמב"ם משמע שהדיינים הללו נפסלו לדון מעיקר הדין.¹³

הרא"ה קוק (באר אליהו, א, עמ' צ) הסביר שכונת הגר"א למסופר בגמ' בכתובות קה ע"ב על רב ענן שפסל עצמו מלדון אדם שהביא לו דגים, והחידוש הוא שהדיין פסל עצמו גם כשקיבל: "מתנה בעלמא, כיון שהיתה קודם ההזמנה מצד הדין לא נפסל כי אם ממידת חסידות", בשונה מהמקרה של ר' ישמעאל בר' יוסי שהאריס הביא לו מפירותיו של הדיין עצמו.

הב"ח ביאר שהטור הביא את דברי הגאון, ולא הביא את המקרים המופיעים בגמ' כמות שהם, מאחר שבמקרה של הגאון, החשש שמא הדיין יושפע רחוק עוד יותר ממה שמסופר בגמ', ואע"פ כן כתב הגאון שממדת חסידות יש לדיין לפסול עצמו. ואשר למה שכתב הגאון: "קדם תובע ושדר ליה מנחה", לדעת הב"ח אין כוונתו שבשל הדין הצפוי שלח מי מהצדדים מנחה לדיין, אלא שאחד הצדדים עשה טובה לדיין בעבר, וגם בעת הדין לא הזכיר לדיין את החסד שעשה לו בעבר,

¹⁰ באוצר הגאונים לסנהדרין סי' קמח עמ' סה.

¹¹ כך כתבו: ספר העיטור אות ב' - בירורין דף ב עמ' א בשם רב האי גאון; תוס' כתובות קה ע"ב ד"ה ד"ה לא, תוס' רא"ש, ריטב"א בשם הרמ"ה, נמוקי יוסף; תוס' רא"ש סנהדרין ח, א; פסקי הר"ד, סנהדרין פרק א, סי' לד; סמ"ג לאוין רח; מרדכי סנהדרין סי' תרפג; ספר חוקות הדיינים סי' לב; ספר אור זרוע ח"ד פסקי סנהדרין סימן מז; האגודה סנהדרין ז, ב; שו"ת מהרי"ק סי' טז, כא; הגהות מימוניות הל' סנהדרין כג, ג, ורדב"ז שם הל' ו. ראה בברכי יוסף, חו"מ שם ס"ק ד. ראה בספר המפתח ברמב"ם מהד' הר"ש פרנקל, הפניה למקורות נוספים הדנים המחלוקת הראשונים זו.

¹² כדברי התוס' בסנהדרין ח ע"א כתבו גם: הר"ן, ורבינו יונה שם. ראה גם בגר"א שו"ע חו"מ סי' ט ס"ק א.

¹³ כך פירשו את הרמב"ם: הכסף משנה שם, ובבית יוסף חושן משפט סי' ט; רדב"ז שם הל' ו; מאירי ומהרש"א כתובות שם. הרא"ה קוק, באר אליהו, חלק א, עמ' עט-פא, צ. פוסקים נוספים הסוברים ששוחד דברים אסור מעיקר הדין: שאלתות דרב אחאי, שאילתא קמט; ר"ף סנהדרין ב ע"ב; רא"ש סנהדרין א, י; אורחות חיים הלכות דיינים אות א; חינוך מצוה פג; מנורת המאור פרק יג - הדין והדיין עמוד 207. שולחן ערוך חו"מ סי' ט. סיכום השיטות ודין בהם: שו"ת מר ואהלות חלק חושן משפט סי' ח.

ומכאן שאין הוכחה שהטובה שנעשתה בעבר לדיין קשורה באופן ישיר לדין זה. אלא שהב"ח סיים את דבריו בנקודה חשובה ומשמעותית:

ודאי נראה אם הדיין יודע שראובן יבוא לדין עם שמעון לפניו, אף על גב דשלח ליה מנחה מקמי דאזמניה לדינא, מכל מקום כיוון דהדיין מרגיש דלא שלח ליה מנחה אלא לפי שיבוא לפניו לדין, בין שהתובע שלח בין שהנתבע שלח, אפילו מקמי ימים טובא, פסול לדינא.

כלומר, האיסור לא תלוי באמירה או התניה מפורשים שהמתן ניתן כדי להטות את הדין, אלא בתחושותיו והבנתו של הדיין.

בשו"ת מהר"י בן לב חלק ג סימן צז, הרחיק עוד וכתב שמדברי הגאון משמע "דאפילו דמוכח קצת דשדר ליה ההיא מנחה מחמת הדין שעתיד לדון לפניו, כיון דלאו בתורת שוחד קא שקיל מיניה, אינו פסול מן הדין אלא ממדת חסידים". דהיינו גם אם השולח חשב שהמתנות הללו יעזרו לו אי פעם, אבל הוא לא שלח אותן כשוחד ברור, אזי רק ממידת חסידות אין לדיין לדוננו, והוסיף עוד: "דאפילו מדת חסידים לא הויא, אלא דוקא היכא דאיהו קא חזי דמקרבא דעתיה ובדידיה תליא מילתא", דהיינו שהחלטה תלויה בתחושותיו ויושרו של הדיין.

דברי הגאון נפסקו להלכה בשו"ע וברמ"א, חושן משפט, סי' ט, ב. ע"פ מפרשי הטור הלכה זו מיוסדת על בסיס ההנחה שהחכמים עליהם מסופר בגמ' בכתובות קה ע"ב פסלו עצמם ממידת חסידות. אך כאמור לעיל מהרמב"ם בהל' סנהדרין כג, ג משמע שסובר שהמכנה המשותף לכל המקרים המובאים בגמ' הוא שהדיינים הללו פסולים מעיקר הדין, ולא ממידת חסידות.

הראי"ה קוק (באר אליהו עמ' צ) מעיר שע"פ הרמב"ם, ואף לדעת השולחן ערוך (ח"מ סי' ז, ז), אין לדיין לדון במקרים אלה מעיקר הדין ולא ממידת חסידות, וגם במקרה שמביא הגאון, יסבור הרמב"ם שיש לדיין לפסול עצמו מעיקר הדין, וכך היה צריך לפסוק בשולחן ערוך. הוא מצייין לב"ח (בטור שם ס"ק ו) שהסביר את דברי הגאון שבעת משלוח המתן לדיין לא היה ידוע על סיבה מסוימת לפיה שלח דורון לדיין, מאחר שתמיד היו קשרי ידידות בין השולח לדיין, ומכאן שדינו של הגאון אינו מופיע בתלמוד. אך ע"פ פרשנות הב"ח, במקרה כזה כפי שמביא הגאון ייתכן שגם הרמב"ם יודה שיש לדיין לפסול עצמו ממידת חסידות בלבד, שהרי כאן לא היה קשר בין מתן הדורון לבין הדין הצפוי, וכך אכן פסק בשולחן ערוך, ואין סתירה לדבריו בח"מ סי' ז, ז.¹⁴

הרב שמואל אבוהב (שו"ת דבר שמואל סי' נד) דן בשאלה על רופא שרפא דיין בחינם, ואח"כ היה לו דין אצל הדיין. הוא כתב שאם ריפאו לפני קיום הדין, אין כאן שוחד, אבל לכתחילה לא ידון אותו מכיוון שיש ביניהם אהבה. מסקנתו הסופית היא שלדיין לפסול עצמו ממידת חסידות, ואין כח לבעל דינו לפסלו.¹⁵ אך הברכי יוסף טען שהוא פסול מאחר שהוא נהנה בעבר וגם בעתיד מהרופא.¹⁶

¹⁴ כך פירש הרב אליהו רוקובר, ברכת אליהו, חושן משפט חלק א, עמ' פז-צ. ראה גם: הרב אברהם דורי, שו"ת אדרת תפארת, חלק א סי' לה.

¹⁵ הר"מ קליין, שו"ת משנה הלכות חלק ד סי' ריא, דן האם יש לפסול דיין שדר בביתו של אחד הצדדים בחינם מספר שנים. בתשובתו הוא אסר, בשל העובדה שגם בעת הדיון הוא דר בבית אחד הצדדים בחנם, ויוצא שגם כעת הוא מהנה אותו. בנוסף, לפיו גם הדבר שמואל יודה כאן, מאחר שרופא מקיים מצווה כשמרפא, והוא חייב לעשות זאת, "אבל הדר בחצר חברו חנם, דאינו מחויב מהתורה לתת לו דירה חנם, אם כן ודאי דזה ענין של הנאה יתירה ויש לו דין של שוחד אפילו להדברי שמואל דודאי שיהפך בזכותו בשביל זה... על כן נראה פשוט דכה"ג אסור לדונו מדינא". הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חושן משפט חלק א סי' ד, דן במסופר על הר"ף (בשו"ת הר"י מגאש סי' רב) שלא רצה לדון בעל מרחץ ממידת חסידות מפני שנהנה ממנו.

¹⁶ דברי הדבר שמואל והברכי יוסף הובאו בפתחי תשובה ח"מ סי' ט ס"ק ה. בפתחי תשובה ח"מ סי' ט ס"ק ו הביא את מחלוקת הב"ח והט"ז וצייין לדברי הברכי יוסף ח"מ סי' ט אות יד, שכתב שזו מתנה מוקדמת, וזה רק מידת

מכאן שהחלטה אם מדובר בכוונת שוחד, והאם על הדיין או המנהיג לפסול עצמו במקרים שיש חשד לנגיעה אישית, או בשל מעשה שעשה הנידון או בעל הדבר לדיין או למנהיג, תלויה בדיין ובאיש ציבור. עליו להיות ישר וכן עם עצמו, ולפסול את עצמו כשנדרש. כאמור, ממנהיג שלטוני שהיקף פעילותו גדול יותר מאשר דיין, נדרשת מידת אחריות גדולה יותר.

ג. קשרי ידידות ומתנות שגרתיות

האם בשל החשש שמא בכל מתן של אדם למנהיג או דיין יש כוונות שוחד, לא יוכל איש ציבור לעולם לקבל מתנה או טובת הנאה מקרוביו וחבריו? האם כך הדין גם כשמדובר במתנות שנהוגות בין ידידים לרגל אירוע משפחתי - בר מצוה, חתונה או מאורע אחר, או למשל משלוח מנות בפורים?

לעיל הובאו דברי הגאון (טור ח"מ סי' ט) שעל דיין לפסול עצמו אם הוא חושש שיש כאן כוונת שוחד. כסף הקדשים (על השו"ע ח"מ סי' ט, ב) מסביר שמדובר על מקרה שיש בין הדיין למי מהצדדים קשרי ידידות או היכרות מוקדמת, ואותו בעל דין היה רגיל לשלוח מתנות לדיין, אלא שאח"כ הדיין נדרש לדון בדין בין השולח - התובע, לבעל דינו. התשובה של הגאון היא, שעל הדיין לבדוק את עצמו היטב אם כתוצאה מקבלת המתן בעבר, כשלא ידע כלל שיבוא אליו לדין, ייפגם שיקול דעתו האובייקטיבי. אם כן, ממידת חסידות יפרוש מהדיון, אך מעיקר הדין אין עילה לפסול את הדיין. כך פירש גם ערוך השולחן (ח"מ סי' ט, ג).¹⁷

בברכי יוסף שם ס"ק יב, ציין לשו"ת ריח השדה סי' יט, שכתב שאדם הנותן בימי הפורים או בעת שמחה כסף לדיין, אסור לאותו דיין לדון אותו, גם במסגרת "זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד". לפיו גם המהריק"ש סי' קלא, אסר לדון את מי שקיבל ממנו מתנות לחגים ולשמחות. ושכן נהגו מחנה אפרים וחזון נחום, וכך הוא נהג, אך הרבה גדולים לא נזהרו בזה. "ואולי סמכו דכל שהמתנות שלא בשעת הדין ולא מחמת הדין לא מפסיל מדינא". על דבריו שאל הפתחי תשובה: "איני יודע מה חומר יש במתנות אילו יותר ממתנות שבדברי הב"ח שמתיר לאב"ד להתעשר? ויתכן שכיון שהוא דבר מצוי כמה פעמים בשנה יש חשש לקירבה יתירה". הרב שמואל אבוהב, (שו"ת דבר שמואל סי' קצא) כתב שאין לראות במשלוח מנות לדיין בפורים שוחד, אם כך נוהג בכל שנה. אך אם יש לדיין הערכה שיש לשולח כוונות אחרות, על הדיין להסיר עצמו מלדון.¹⁸ הרח"ד הלוי (שו"ת עשה לך רב, ג, עמ' רס-ער) טען שבשל הנוהג לתת מתנות לעתים והקירבה שיש לרב עם אנשי קהילתו, יש להפריד בין הדיינות לרבנות. רב לא יהיה דיין לבני קהילתו.

המכנה המשותף למכלול הדעות שהוצגו כאן הוא שלא ניתן למנוע ממנהיג, דיין, איש ציבור, קשרים חברתיים הכרוכים במתן מתנות וטובות הנאה אחרות. אלו הם זכויות אישיות, וכל אדם רשאי ליצור קשרים ולהתחבר עם ידידים וחברים, ולנהוג בהתאם לנורמות המקובלות בחברתו זו. אף פוסק לא הציע שנמנע מדיין או מנהיג לקבל מתנות, טובות הנאה, משלוח מנות וכד' מחברים וידידים, שמא יש לנותנים כוונות עתידיות, אולי הם יזדקקו לדיין או למנהיג בעתיד. הדיון הוא

חסידות לדיין לפרוש אם התקרבה דעתו לבעל הדין, ואם לא אין בזה מידת חסידות. הרב עוזיאל לחאיך, בספר משכנות ברועים, מערכה ד אות לח, הביא את דברי שו"ת דבר שמואל, והוסיף שאם הדיין הוא אחד מבין שלושה דיינים שדנים, אזי אין הוא יכול לדון.

¹⁷ בשו"ת פעולת צדיק חלק ג סי' רסג, כתב על דברי הגאון, שבמקום שלא מפורסם שיש תביעה בין בעלי דינים, שמי מהם שלח מתנה לדיין, "אפילו מדת חסידות ליכא וכן מעשים ראינו בקדמונים שבאה להם מנחה ולאחר ימים באו לדין ולא ראינו מהם מי שסלק עצמו מהדין והוא מהאי טעמא דהא נשכח מהם ענין המתנה ולא קריבה הנייתה".
¹⁸ דברים דומים כתב גם הרב מרדכי צבי אדלר, בשו"ת עיר המבצר סי' מה.

אם אכן נוצר מצב שאותם מיטיבים זקוקים למעורבות המנהיג או הדיין, אזי מה שנדרש מהמנהיגים הוא להיות כנים עם עצמם ומצפונם, וליטול אחריות ולעשות את חשבון נפשם, האם ועד כמה הם מושפעים מאותם קשרי ידידות, וכיצד הדבר משליך על מנהיגותם.¹⁹

ד. שווין הכספי של המתנות

מתן שניתן בבירור למטרת שוחד, גם אם שוויו פרוטה אסור לקחתו. כך גם באשר להנאה אישית פעוטה כמו הושטת יד לעזרה בהליכה וכד', שניתנת על מנת להטות משפט או הכרעה, גם היא בכלל שוחד. אך כשמדובר על קשר תמידי ורצוף בין אחד מהצדדים לבין הדיין או המנהיג, שבו מעבירים מתנות וסכומי כסף ללא כל ידיעה ברורה על פסק דין או הכרעה צפויה שעלולה להשפיע על הדין או המנהיג בהכרעתו, האם ישנה מגבלה על גובה המתן כדי שלא ליצור תלות והשחתת מידות של הדיינים והמנהיגים?

הרמב"ם (הל' תלמוד תורה ג, י) שלל לחלוטין פרנסת תלמיד חכם מצדקה או מקופת הציבור, פוסקים רבים חלקו עליו הן ברמה העקרונית והן ברמה הפרקטית, וסברו שמשכורת קבועה מהקהילה ניתן לקבל.²⁰ הרמ"א (שולחן ערוך יורה דעה סי' רמו, כא) סיכם את הדיון ופסק:

מכל מקום מי שאפשר לו להתפרנס היטב ממעשה ידיו ולעסוק בתורה, מדת חסידות הוא ומתת אלהים היא, אך אין זה מדת כל אדם, שאי אפשר לכל אדם לעסוק בתורה ולהחכים בה ולהתפרנס בעצמו. וכל זה דשרי היינו שנוטל פרס מן הצבור או הספקה קבועה,²¹ אבל אין לו לקבל דורונות מן הבריות. והא דאמרנין: כל המביא דורון לחכם כאלו מקריב בכורים (כתובות קה, ב), היינו בדורונות קטנים שכן דרך בני אדם להביא דורון קטן לאדם חשוב, אפילו הוא עם הארץ. ושרי לתלמיד חכם למטעם מידי מהוראתו, כדי לברר הוראתו, אבל ליקח מתנה דבר חשוב ממה שהתיר, אסור.

מותר לקבל מתנות קטנות מעבר למשכורת, ומותר לתלמיד חכם לטעום מעט ממאכל שהוא התיר לאכלו, אבל לא לקבל מתנות גדולות, אף שאין הגדרות ברורות מהי מתנה גדולה או קטנה. הש"ך (שם ס"ק כא) כתב שלא נאמר ולוקח מתנות ימות, "וכך נהגו", כלומר נהגו ליטול מתנות קטנות. בברכי יוסף (שם) כתב שכשמביא את המתנות הללו מרצונו החופשי "בלי סיבה ופנים רק לשם שמים, אז מותר לקבל ומצוה איכא והנמנע לקבל מונע ממנו חסד".

הט"ז (שם ס"ק ז), כתב שמורו חמיו הב"ח, הסיק מהלכה זו "דלאב"ד שרי ליקח מתנות להתעשר שיהיו דבריו נשמעים נגד הבריות. ובאמת יצא שכרו של זה בהפסדו, דנמשך מכשול מזה שמי שיש לו דין לפני האב"ד מקדים איזה זמן ונותן לו מתנה כדי לקרב לבו אליו ואין לך שוחד מוקדם יותר מזה". בבאר היטב (שם ס"ק יג) כתב שאכן יש להיזהר שלא לקבל מתנות מאותם אנשים שיש להם דין ומקדימים לשלוח מתנה לרב. בפתחי תשובה (ח"מ סי' ט ס"ק ו) הביא את מחלוקת הב"ח והט"ז, וציין שלדברי הברכי יוסף (ח"מ סי' ט אות יד) זו מתנה מוקדמת, וממידת חסידות על הדיין לפרוש אם התקרבה דעתו לבעל הדין, ואם לאו אין בזה אף מידת חסידות.

¹⁹ הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, ד ס' קפד כתב שאם "נותן מתנה לדיין לפני הדין מבלי לפרש לו שתמורת זה יזכה אותו בדין אינו בגדר שוחד דאורייתא וזה דעת תשובת הגאון בטור סי' ט, ו". להבנתנו אין זו כוונת הגאון, ויהיה זה שוחד דאורייתא, מאחר שלנותן השוחד ברור שהוא מהנה את הדיין בשל הדין הצפוי.

²⁰ ראה בספרי: "פרנסת תלמידי חכמים מכספי ציבור", שבות יהודה וישראל, עמ' 421-436.

²¹ בשו"ת מהרשד"ם ח"מ סי' ב כתב שמקובל שדיינים מקבלים שכרם מקופת הקהילה, ואין זה מונע מהם לדון בדיני תורה בין אנשים מהקהל. גם לדיינים שלא מקבלים שכר "אך אין ספק כי כבוד ותועלת גדול הוא לו להיות ממונה וראש על הקהל ההוא", בכל זאת דנים.

אין התייחסות מיוחדת בהלכה למתן מתנות למנהיגים שלטוניים, אך כאמור את אותם עקרונות שחלים על דיין ורב, יש להחיל גם על מנהיג שלטוני. מהמקורות המובאים כאן עולה שאפשר לקבל מתנות קטנות הניתנות מתוך ידידות בין אנשים קרובים בדרך קבע. אך אם נראה למנהיג שנעשה בעבורו מעשה יוצא דופן, עליו לפסול עצמו מלדון או להכריע בעניין.

על פי פירושו של ה"ח בדברי הגאון אפשר שיש להבחין בין סוגים שונים של קשרים: אם מדובר על קשרים חברתיים קבועים, ובמסגרת זו מועברות מתנות בין הצדדים, יש לפרוש ממידת חסידות. אך קשרים חברתיים שהם תוצאה של קשרים עסקיים כשברור שמטרת הנותנים היא להשקיע לטווח ארוך, על מנת לצבור עוד כוח, השפעה, וגם רווחים, בוודאי הדבר פסול לחלוטין.

ה. מנהיגות שלטונית מושחתת

כאמור, נטילת שוחד או מתנות באופנים מסוימים אסורה מעיקר הדין ובאופנים אחרים ממידת חסידות, ועל הלוקח להחזיר את מה שקיבל (רמב"ם הל' סנהדרין כג, א; טור ושו"ע חו"מ סי' ט, א), למרות זאת תופעת השוחד על אופניו השונים פושה בחברה, והשלכותיה השליליות משפיעות על מעגלים גדולים, היא משחיתה והורסת את חיי החברה והמדינה. כדי לעצור את ההידרדרות המוסרית הזו שפוגעת בכול, ראוי לשקול הפעלת תקנות ייחודיות על מנת למגר או לפחות לצמצם את התופעה.

כבר נתקנו בידי חכמים תקנות אשר מגבילות או אף שוללות ממנהיגים זכויות בסיסיות לטובת כלל החברה ושמירת התורה. על פי הדין מי שיודע לדון חייב לדון (רמב"ם מצוות עשה קעז; ספר החינוך מצוה רלה), ומי שיודע עדות חייב להעיד (רמב"ם ספר המצוות מצוות עשה קעח; ספר החינוך מצווה קכב). ואף על פי כן תיקנו חכמים: "המלך לא דן ולא דנים אותו, לא מעיד ולא מעידים אותו" (סנהדרין יח ע"א). בגמ' מוסבר שמדובר רק במלכי ישראל, ולא במלכי בית דוד, בשל המעשה שהיה עם ינאי המלך (שם יט ע"א). את סיבת הדבר הסביר הרמב"ם (הל' מלכים ג, ז): "כבר ביארנו [בהל' סנהדרין ב, ה] שמלכי בית דוד דנין אותן ומעידין עליהן, אבל מלכי ישראל גזרו חכמים שלא ידון, ולא דנין אותו, ולא מעיד, ולא מעידין עליו, מפני שלבן גס בהם, ויבוא מן הדבר תקלה והפסד על דת". כלומר, חכמים תיקנו תקנה שאמנם מעניקה למלכים מעין חסינות משפטית, אך לא מפני שחששו לכבודם או למעמדם, אלא בשל התנהגותם והתנהלותם השלילית שהיה בה תקלה והפסד לדת. נמנע מהם לקיים באופן גורף מצוות עדות, כדי שלא יהיה סחף שלילי בעקבות התנהגותם ביחס לשמירת התורה ולשמיעת דברי החכמים והפוסקים.²²

בעקבות התרחבות התופעה שמנהיגי שלטון (לא מתחום המשפט והדין), מתקשרים עם אנשי עסקים, אילי הון וכד', והחלטותיהם והכרעותיהם מושפעות בשל כך, ובעלי הון מגבירים את כוחם ושליטתם בתחומים רבים ע"פ האינטרסים והצרכים הצרים שלהם, יש להגביל את הקשרים העסקיים הללו, ולהעניש בחומרה רבה בכל מקום שהאינטרסים האישיים גוברים על האינטרסים הלאומיים, הכלכליים, ועוד. אמנם, קשה מאוד לתקן תקנות ולחוקק חוקים שיקיפו את כל האפשרויות השליליות של קשרי הון ושלטון, מה גם שתמיד יוכלו המנהיגים לטעון שלהבנתם זו טובת המדינה, החברה והמשק, ואין כאן שום עניין לטובתם האישית. קושי נוסף הוא שלא ניתן לצפות מאותם אישי ציבור ופוליטיקאים שנוהגים כך, לחוקק חוקים שיצרו ויגבילו אותם. הדרך

²² ראה בספרי: "חסינות משפטית לנבחר ציבור בישראל", מלכות יהודה וישראל, עמ' 233-244.

לפתרון העניין הוא ביצירת נורמה ואווירה ציבורית שלפיה ייבחרו לתפקידים ציבוריים בשלטון המרכזי והמקומי, רק כאלה שידועים בניקיון כפיהם, ביושרם ובהגינותם. כשם שנציבות המדינה בודקת את כישוריהם של מועמדים לתפקידים שונים, יושרם ואמינותם, יש לעשות כן עם כל מי שרוצה להיבחר לכנסת או לכל תפקיד ציבורי אחר. אם בכל זאת נוצר מצב שבו יש חשש להחלטה על בסיס קשר חברתי גיל או על אינטרס כלכלי או אחר, יש להחמיר, על מנת לשרש ולמגר את התופעה. הדיינים והשופטים במערכת בתי הדין ובתי המשפט מוחזקים כמי שלא נוטלים שוחד, וכמי שנמנעים לחלוטין מקשירת קשרים עסקיים וכלכליים עם אילי הון, ואנשי עסקים. יש אמנם טענות אחרות על המערכות הללו אבל לא בתחום זה. כשם ששם יש נורמות ברורות ומוחלטות, כך צריך להיות גם במערכת השלטון. זהו עמל של שנים, אבל הוא אפשרי. עם זאת, לא ניתן לשלול קשרי ידידות וחברות על בסיס אישי בין מנהיגים ואנשי עסקים, ולכן צריך לפקח בצורה משמעותית יותר על טיבם של הקשרים הללו, האם הם אכן נשארו כקשרי ידידות בלבד, או שיש להם מגמות ומטרות אחרות. יש לטפח את מעורבותם של אנשי עסקים, משקיעים כלכליים ועוד בחיי המשק והכלכלה. תרומה וסיוע לפרויקטים חשובים, פיתוח מחקר, תעשייה, קשרים בינלאומיים ועוד, אך יש לעשות זאת תוך ניתוק הקשר האישי בינם לבין מנהיגי השלטון, מאחר שמחיר השחיתות הוא הרסני ביותר.

סיכום

- א. שוחד הניתן לדיין, לאיש ציבור וכל מי שמוסמך לקבל החלטות והכרעות ביחס לאחרים (להלן: המנהיגים), משחית את המידות של המקבלים, והורס את הצדק וחיי החברה והמדינה. למנהיגים אסור לקבל מתן שוחד, וגם הנותנים או הנוגעים בדבר, שלוחיהם או קרוביהם, עוברים על האיסור אם מטרתם להטות את הדין או את ההכרעה הצפויה למענה ניתן השוחד, גם אם היו מכריעים כך ללא השוחד.
- ב. כשמטרת המתן היא שוחד, אסור לעשות כן אף אם שוויו פרוטה. גם הנאה של מה בכך שמטרתה להטות את הדין או את ההכרעה היא שלילית. מתן זה מכונה: "שוחד דברים". על הדיינים לפסול את עצמם מלדון או להכריע בעניין, מעיקר הדין או ממידת חסידות. ממנהיגי ציבור נדרש לפעול לשם העניין והמטרה שעליה הם מופקדים, ואף שקשה להתעלם מהיכרויות וקשרים שנוצרים במהלך העבודה, נדרש מהם לבחון מה הדבר הנכון ביותר לעשות ללא כל פניה או אינטרס אישי.
- ג. אין לשלול קשרים מקובלים בין מנהיגים לבין חברים וידידים הכוללים גם העברה של מתנות, כספים, וטובות הנאה אחרות. זו זכותו וחירותו של כל אדם לקיים מערכת קשרים חברתיים. המתן צריך להיות כמקובל בין אנשים באותה חברה או מעמד ולא מתן חריג. קשה לכמת את שווי המתן ולהציב גבול מוגדר, אם כי הוא צריך להתאים לנורמות ולא מעבר לזה.
- ד. השתתפותם, מעורבותם ופעילותם של אנשי עסקים וכלכלה במשק, היא לברכה ולתועלת, אם אכן כוונת הכול לטובת המשק והמדינה ולא לשם קידום האישי, וצבירת הון נוסף. אין התייחסות מיוחדת לקשרי הון ושלטון דווקא, אלא לקשרים כלכליים בין אזרחים - עשירים ועניים כאחד לבין מנהיגים, שישפיעו ויטו החלטות של דיינים ומנהיגים. בשל אופי העיסוק של משקיעים ובעלי עסקים והון, יש לבחון בצורה

משמעותית יותר האם מדובר על קשרי ידידות מקובלים, או שקשרי המתנות והכספים הללו, ייעודם הוא השקעה לטווח ארוך ליצור קשרים והשפעה על מקבלי ההחלטות.

ה. חכמים תיקנו תקנות שפגעו בזכויותיהם של מנהיגים על מנת להתמודד עם שחיתות ולמנוע נזקים גדולים לחברה ולמדינה, כשלא היה ניתן לסמוך על יושרם ומוסריותם. גם כיום, כיוון שיותר מדי מנהיגי שלטון נחשדים בקשירת קשרים עסקיים עם בעלי הון, הפוגעים באינטרסים הלאומיים והחברתיים, ומכיוון שמסתבר שיפעלו לטובת מיטיביהם, יש ליצור אווירה ציבורית למען בחירתם של מנהיגים ישרים והגונים, ולחוקק חוקים ותקנות שיענישו בחומרה את המנהיגים שמנצלים את מעמדם לשם קידום ענייניהם האישיים, מעמדם וכספם, ולהציב פיקוח על אכיפת החוקים והנהלים.